УДК 82.091
DOI: 10.31471/2304-7402-2019-3(55)-166-174

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ НІМЕЦЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В ІСТОРИЧНІЙ ТРАГЕДІЇ РУДОЛЬФА ФОН ГОТТШАЛЯ «МАЗЕПА» В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Ю. О. Чура
Івано-Франківський національний медичний університет;
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Бандери, 77;
e-mail: juliachura83@gmail.com

У статті аналізується найвідоміший з творів німецькомовної мазепіани XIX століття – історична трагедія Р. Готтшаля «Мазепа» та її український переклад, виконаний Ю. Федьковичем. Огляд критичної рецепції німецькомовної мазепіани доводить, що вищезгаданий твір набув найбільшого резонансу в українському літературознавстві. Окрім того, історична трагедія є єдиним німецькомовним твором про гетьмана, перекладеним українською мовою Юрієм Федьковичем. Серед чинників звернення Ю. Федьковича до праці над історичною трагедією найважливішою визначена українська тематика з минулого нашого народу.

Аналіз україномовної версії здійснений за такими критеріями адекватності перекладу: передача реалій, зокрема, військової термінології та чинів козацького війська, якими насичена історична трагедія; ідіоматичних одиниць; відтворення авторського синтаксису та стилю; дотримання еквілінеарності твору-оригіналу. У результаті зіставлення реалій виявлено, що найчастіше Ю. Федькович вдавався до контекстуального перекладу чи знаходив ситуативний відповідник, який був зрозумілим для широкого загалу. Військові чини та атрибути козацького війська передано за допомогою гіперонімічного перейменування, що свідчить про пріоритет принципу історичної достовірності у підході Ю. Федьковича як носія мови та культури описаного у німецькому творі середовища.

Роль історичної трагедії Р. фон Готтшаля у популяризації німецькомовної мазепіани визначальна. Переклад Ю. Федьковича залишається єдиною україномовною версією серед низки багаточисленного німецькомовного доробку, присвяченого Івану Мазепі.

Ключові слова: *німецькомовна мазепіана XIX століття, Р. Готтшаль, Мазепа, драматичні переклади Ю. Федьковича, фразеологізм, реалія, ідіома.*

Переклад історичної трагедії Р. фон Готтшаля «Мазепа» здійснений Ю. Федьковичем у 1872 році, проте виданий лише через 30 років (1902) у збірці «Писання Осипа-Юрія Федковича» за редакцією

І. Франка [8]. Певні спроби аналізу перекладу були зроблені А. Коржуповою у праці «Ю. Федькович. Літературний портрет» (1963), де описана творча та перекладознавча діяльність «буковинського солов'я». Серед низки перекладених з німецької мови творів згадана і трагедія Рудольфа фон Готшаля «Мазепа», щоправда авторка критично підійшла до оцінки праці Ю. Федьковича [7, с. 101]. Однією з перших ґрунтовних праць, присвячених творчості українського письменника, є книга Г. Гуць «Юрій Федькович і західноєвропейська література» (1985), де проаналізовані драматичні переклади автора з англійської та німецької літератур [2]. Письменниця заглиблюється в історію українсько-німецьких літературних взаємин, досліджує роль і місце в них Ю. Федьковича та процес рецепції україномовної спадщини майстра слова німецькою літературою [2]. З сучасних досліджень варто відмітити монографію Л. Ковалець «Юрій Федькович. Історія розвитку творчої індивідуальності письменника» (2011), у якій драматичним перекладам Ю. Федьковича відводиться чільне місце, проаналізовані критичні рецензії М. Драгоманова, І. Франка, О. Колесси, М. Нечиталюк, М. Шаповалової на перекладацький доробок автора [5, с. 266–275]. У переважній більшості дослідники зосереджувались на драматичних інтерпретаціях Ю. Федьковича з англомовної літератури, натомість переклад німецькомовної трагедії Рудольфа фон Готшаля «Мазепа» залишився поза увагою літературознавців, не визначено його місце в українському культурно-духовному поступі.

Одним із визначальних стимулів звернення Ю. Федьковича до історичної трагедії німецькомовного автора, без сумніву, є українська тематика, запозичена з славетного минулого нашого народу, де Мазепа зображений патріотом і поборником національної державності, на відміну від пануючого образу «зрадника російського царя», як в О. Пушкіна, чи виключно романтичного героя-залицяльника, прив'язаного до спини коня, як в Дж. Байрона, В. Гюго та Ю. Словацького.

Важливим критерієм адекватності перекладу є тлумачення ідіом. В. Жуков зазначає, що завдяки своєму семантичному багатству, образності, лаконічності й яскравості, фразеологія відображає національну ідентичність та історію народу, характер його мови й менталітет. Фразеологізми значною мірою забезпечують зв'язність художньої мови, вони є засобом творення цілісного тексту та організації його макроструктури [3, с. 19]. Передача сталих виразів пов'язана, проте, з рядом певних труднощів, оскільки вони є емоційно забарвленими мовними зворотами, часто з виразним місцевим колоритом і приналежністю до певного мовного стилю.

Метою статті є аналіз способів перекладу реалій, зокрема, військової термінології та чинів козацького війська, якими насичена історична трагедія; ідіоматичних одиниць; відтворення авторського синтаксису та стилю; дотримання еквілінеарності твору-оригіналу.

При відтворенні фразеологізму перекладачеві необхідно передати його зміст і образність, знайшовши аналогічний вислів в іноземній мові й не випустивши при цьому з виду його стилістичну функцію. За відсутності в мові ідентичного образу перекладач змушений вдаватися до пошуку «приблизної відповідності» [6, с. 51].

Загалом існують наступні способи перекладу фразеологічних одиниць: повний фразеологічний еквівалент, частковий фразеологічний еквівалент (аналог), вибірковий фразеологічний еквівалент, індивідуальний еквівалент. Прийоми нефразеологічного перекладу: калькування, лексичний, описовий переклад, транскрипція і транслітерація, трансформаційні методи і прийоми, контекстуальна заміна. Зазвичай, до нього вдаються, лише впевнившись, що неможливо скористатися жодним із фразеологічних еквівалентів чи аналогів [9, с. 161]. Теоретик і практик художнього перекладу Г. Гачечіладзе поділяє фразеологічні одиниці з перекладознавчої точки зору на три категорії:

1) нейтральні ідіоми, які можна легко перекласти на іншу мову, оскільки вони відображають побут і духовний світ людини, тому необхідно підібрати відповідну ідіому рідною мовою чи передати сам образ;

2) ідіоми з національним забарвленням, які інколи можуть позначати національні реалії, тому дослівно не перекладаються. Необхідно відшукати аналогії, або створити нові фразеологізми для їх введення у вжиток рідною мовою;

3) ідіоми, які містять каламбури, пов'язані, перш за все, з особливостями мови першоджерела. Вони настільки віддалені від основного значення, що виглядають в прямому сенсі слова, як нісенітниця, навіть у тексті оригіналу. При їх перекладі слід створювати каламбури рідною мовою [1, с. 176–180].

Тобто фразеологічні одиниці першого типу мають еквіваленти, ідіоми другої і третьої категорії є безеквівалентними.

Оцінка праці Ю. Федьковича здійснена нами за ключовими критеріями адекватності перекладу: переклад реалій; ідіоматичних одиниць; відтворення авторського синтаксису та стилю; дотримання еквілінеарності твору-оригіналу.

Оскільки трагедія історична, однією з ключових проблем аналізу є відтворення реалій, зокрема, військової термінології та чинів козацького війська, якими вона насичена. Згідно з визначенням Р. Зорівчак, «реалії – це монолексемні і полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких вміщає традиційно закріплений за ними комплекс етнокультурної інформації, чужої для об'єктивної дійсності мови-сприймача» [4, с. 92]. Основні труднощі у відтворенні реалій пов'язані з відсутністю у мові перекладу відповідника, оскільки у носіїв цієї мови немає позначуваного даною реалією об'єкта (референта), а також необхідністю разом з предметним значенням реалії передати і колорит, її національну конотацію та історичне забарвлення. Р. Зорівчак пропонує дев'ять способів перекладу

реалій: транскрипція, гіперонімічне перейменування, дескриптивна перифраза, комбінована реномінація, калькування, міжмовна транспозиція на конотативному рівні, метод уподібнення/субституція, контекстуальний переклад, контекстуальне розтлумачення [4, с. 93].

В історичній трагедії наявна велика кількість термінологічної лексики, зокрема чинів козацького війська, які становили труднощі скоріше для німецького автора, ніж для перекладача, що є носієм мови країни, зображеної у творі. На початку одного з актів Мазепа врочисто виходить до своїх соратників: «Mazeppa tritt feierlich, in der Hand den Befehlshaberstab, ihm voraus geht ein Pauker, ein Kosak mit der Fahne, ein anderer mit dem Roßschwanz. Die Pauke wird geschlagen» [10, с. 162]. У перекладі Ю. Федьковича: «Мазепа виступає дуже поважно, з булавою в руці, о-перед него іде довбуш, хорунжий і бунчучний, кождий зі своїм знаком. Б'ють у кітли.» [8, с. 512]. «Pauker» дослівно означає «литаврщик». Литаври є різновидом барабанів, а слово «довбуш» походить, на думку істориків, від «добош» – барабанщик у війську, як і прізвище славнозвісного Олекси Довбуша. Хорунжий доглядав козацькі корогви, а бунчучний носив перед гетьманом символ його влади – бунчук (держак із золотою кулею, під якою підвішене кінське волосся). Р. фон Готтшаль, ймовірно, не знав цих назв, до того ж вони не мають прямого аналога у німецькій мові, тож були б незрозумілими для німецького читача, тому відобразив хорунжого й бунчучного описово, як «козак з прапором і інший – з кінським хвостом». Те саме стосується і гетьманської булави, яка у німецького автора є просто «Befehlshaberstab» – «палицею головнокомандуючого». Тут варто віддати належне Р. фон Готтшалю, для якого, очевидно, вартувало немалих зусиль розібратись у чинах і звичаях козацького війська та передати рідною мовою неіснуючі в ній поняття.

Наявний контекстуальний переклад реалій, коли одне й те саме німецьке поняття у різних випадках позначене іншим відповідником. До прикладу, нейтральне «der Trunk» (застаріле «напиток»), коли його п'ють козаки, передається як «мед», коли ж цар Петро приїжджає до гетьмана – як «чарь вина». Німецькому автору, швидше за все, не було відомо про напитки, які споживали у козацькому війську, тому в трагедії і цар, і вояки п'ють той самий напиток – «Trunk», який для українця може бути вином чи медом, залежно від ситуації. Аналогічний приклад зі словом «Mantel»: коли мова йде про одяг козаків, переклад звучить як «кірея», натомість поляк Казимир на полі битви поблизу Полтави з мечем в руці загорнений у «плащ», що відповідає історичній правді, вірність якій намагається дотримати Ю. Федькович як мешканець країни, яку описано у творі німецького автора.

Частковими еквівалентами (аналогами), тобто способом, коли автор має вибір з-поміж кількох відповідників у мові перекладу, передана значна кількість фразеологізмів, до прикладу німецький вислів «Verbrenn' die Brücke alle hinter mir» [10, с. 112] Ю. Федькович передає

«зриваю за собою всї мости» [8, с. 469]. В українського письменника був вибір «спалити», «обрубати» тощо. Зауважимо, що німецьке слово «verbrennen» означає саме «спалювати», тобто ідіому можна було передати повним еквівалентом, але Ю. Федькович, очевидно, вирішив дещо змінити її експресивність і категоричність, оскільки контекстуально фразеологізм вжитий не у зв'язку з історичнимим подіями чи доленосним вибором, а в контексті любовної розмови Мазепи з Матреною. Аналогами передані також такі ідіоми, як «mein Herzistvoll» – «серце тріскає» (а не звичним «розривається»), «mir kocht das Blut in den Adern» – «кров грає», (а не «кипить у жилах»), «чолом о-перед неї вдарить», хоча «Knie beugen» означає дослівно «преклонити коліна». У національному дусі вислів «Tausendundeine Nacht» (дослівно «тисяча і одна ніч») подано як «тридев'яті землі» – стандартний початок багатьох казок слов'янських народів. Можливо, Ю. Федькович мав сумніви щодо ознайомлення українців з «Казками тисячі і однієї ночі» – середньовічною пам'яткою арабської та перської літератури, тому скористався виразом з рідного фольклору.

Наявний також приклад калькування з елементами транскрипції «Es raubt der Wolf das Lamm, der Habicht raubt das Täubchen» – «Рабує вовк ягня, а половик голубку», що в цілому не є характерним для перекладу трагедії [10, с. 69; 8, с. 433]. Німецьке «rauben» («грабувати») транскрибовано словом «рабує». Безеквівалентна фразеологічна одиниця дослівно скалькована, що дозволило перенести її в мову перекладу з максимальним збереженням семантики вихідного тексту.

Оригінально і з повним ситуативним розумінням подана ідіома «ans Herzgewachsen» (буквально «прирости до серця»), Петро І у трагедії говорить так про придворних карликів. Ю. Федькович перекладає фразеологізм як «прилипли дуже до душі» [8, с. 409]. Не «припали до душі», «стали рідними», що було б більш влучним у розмові про жінку чи дітей, а саме «прилипли». Обране слово виражає прив'язаність, водночас є дещо принизливим. Цар звик до блазнів мимоволі, як до розваги, предметів, а не до людей, що влучно передано в українській версії.

Багаточисленними є випадки, коли перекладач уводить фразеологізми, навіть якщо вони відсутні в оригіналі, наприклад «mich zu erwärmen, noch eh‘ ich den Kamin erreicht» (дослівно «зігрітись, ще до того, як доберусь до каміна») – «загріти руки без вогню» [10, с. 13; 8, с. 387]. Ідіома вжита в значенні «покарати, побити», коли отаман Гордієнко хоче відшмагати охоронців Івана та Федора за брехню – «зігрітись», побивши нагайкою. З одного боку, перекладач розуміє, що така реалія, як «камін» для потенційного читача – українця початку ХХ століття – буде чужою, з іншого – наявний ризик появи у реципієнта негативної асоціації на кшталт «нагріти руки», що означає «незаконно збагачуватись, наживатись», а таке розуміння фразеологізму у даному контексті було б хибним. Значенню «побити» в українській мові відповідає

ідіома «нагріти боки». Через вдвічі скорочену влучну фразу український текст більш динамічний і експресивний, ніж оригінал. Не збережена, однак, еквілінеарність першотвору:

Gordienko (die Peitsche schwingend).
Ihr lügt! Mir fehlt es nicht an Luft, mich zu erwärmen,
Noch eh‘ ich den Kamin erreicht – doch wie?
Sie kommt zurück – Ihr schweigt – ich irr` mich nicht! [10, с. 15]

Гордієнко (здоймивши нагайку)
Це лож! Минї охіть загріти руки без огню –
В’на хто? – Ви мовчите? – Ось в’на сама! [8, с. 387]

Тенденція перекладу неідіоматичних зворотів фразеологізмами витримана впродовж усього твору.

Фразеологізми, як вище відзначалось, надають мові виразності й експресивності, тому українська версія постає більш драматичною та емоційною в порівнянні з дещо нейтральним оригіналом. Під кутом зору вірності та адекватності оригіналу такий підхід є слабкою стороною, оскільки частково втрачається манера німецького автора саме на вербальному рівні.

Загалом мові перекладу притаманне свідоме спрощення іноземних понять до народних і зрозумілих. До прикладу, «Nordlichterschein umflammt den ganzen Himmel» («північне сяйво запалило ціле небо»). Замість зовсім незнайомого для українця природного явища північного сяйва маємо «червоним жаром аліє небо» [10, с. 9; 8, с. 383]. Європейський звичай тиснути руку при зустрічі – «dem gröβern Hetman Gruβ und Händedruck!» (буквально «великому гетьману привіт та потиск руки!») передається словами «славніший гетьмане, тобі чолом!» [10, с. 74; 8, с. 438]. У переказі покарання молодого Мазепи можна простежити перекладацьку майстерність Ю. Федьковича, що подає німецькі поняття більш зрозумілими для українців образами, зокрема слово «Dämon» звучить в перекладі як «нечиста сила», «blöde Augen» – «відемські очі» [10, с. 64; 8, с. 428]. Тобто, переважає контекстуальний переклад або віднайдення ситуативного відповідника. Прикладів трансформації європейських реалій та понять на загальновживані, зрозумілі кожному знаходимо у перекладі чимало.

Інколи перекладач занадто спрощує слова дійових осіб. Як приклад наведемо монолог Мазепи, що несе в трагедії основне смислове навантаження, оскільки виражає грандіозні наміри політика:

Mazeppa
…ein groβes Ziel, nach dem ich ringe,
Umsturz des Alten, neues Mass der Dinge,
Ein freies Reich bis fern nach Asiens Zone,
Und für den Würdigsten die Herrscherkrone! [10, с. 52].
(буквально: велика ціль, до якої я прагну,
Падіння старого, новий вимір речей,

Вільне королівство до далекої азійської зони,
І для найдостойнішого корона володаря!)

У перекладі прагнення державця здаються значно простішими і далеко не такими амбітними. Повністю втрачені рядки «Umsturz des Alten, neues Mass der Dinge» («падіння старого, новий вимір речей») і «ein freies Reich bis fern nach Asiens Zone» («вільне королівство до далекої азійської зони»). Слово «Reich», що дослівно означає більш масштабне поняття «імперія, королівство», подано спрощено – «держава», хоча для держави в німецькій мові є інше нейтральне слово «Staat». Не переданий розмах планів – аж до далекої Азії повинне бути Мазепине королівство:

Мазепа

…мета
Така велична, що до неї гоню,
Отце? – єсли би не нова велика
Держава, на усї держави славна?
А найгіднїщому корона ї державна! [8, с. 418].

Висновки. У результаті зіставлення реалій виявлено, що найчастіше Ю. Федькович вдавався до контекстуального перекладу чи знаходив ситуативний відповідник, який був зрозумілим для широкого загалу. Військові чини та атрибути козацького війська передано за допомогою гіперонімічного перейменування, що свідчить про пріоритет принципу історичної достовірності у підході Ю. Федьковича як носія мови та культури описаного у німецькому творі середовища. У порівнянні з оригіналом мова перекладу є подекуди менш поетичною та позбавленою патетики, водночас більш емоційною й експресивною, зокрема там, де нейтральні словосполучення та речення передані маркованими фразеологічними одиницями.

Переклад історичної трагедії Р. фон Готтшаля українською мовою побачив світ лише раз у «Писаннях Осипа-Юрія Федьковича» у 1902 році і з того часу більше не перевидавався, тому так і не став відомим для широкого кола читачів. Не можна, проте, недооцінювати його роль у популяризації німецькомовної мазепіани в Україні, оскільки до сьогодні він залишається єдиною україномовною версією з низки багаточисленних німецькомовних творів, присвячених Івану Мазепі.

Свідоме прагнення до спрощеності та врахування тогочасних народних уподобань забезпечили демократичний характер та загальнодоступність перекладу Ю. Федьковича серед широкого кола читачів, що в цілому сприяло процесу залучення української громадськості до засвоєння здобутків світового письменства.

Література

1. Гачечиладзе Г. Введение в теориюх удожественного перевода / Г. Гачечиладзе – Тбилисси: изд. Тбилисского университета, 1970. – 280 с.

2. Гуць Г.Є. Юрій Федькович і західноєвропейська література / Г.Є. Гуць. – К.: Вища школа, 1985. – 207 с.
3. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов / В.П. Жуков. – М.: Просвещение, 1990. – 160 с.
4. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози) / Р.П. Зорівчак. – Львів: Видавництво Львівського університету ім. І.Франка, 1989 . – 214 с.
5. Ковалець Л. Юрій Федькович. Історія розвитку творчої індивідуальності письменника: [монографія] / Л. Ковалець. – К.: Академія, 2011. – 437 с.
6. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. – М., 2001. – 256 с.
7. Коржупова А.П. Юрій Федькович. Літературний портрет / А.П. Коржупова. – К., 1963. – 107 с.
8. Франко І. Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне виданє. Драматичні переклади Осипа Юрія Федьковича. / Іван Франко. // Писання Осипа Юрія Федьковича. – Львів, 1902. – С. 375–532.
9. Чепурна З. Особливості перекладу фразеологізмів у галузі публіцистики / З. Чепурна, Г. Лисенко // Теоретические и практические научные инновации. – Подсекция 7: Перевод. – К., 2013. – С. 161–163.
10. Gottschall R. Mazeppa. Geschichtliches Trauerspiel in fünf Aufzügen / R. Gottschall. – Leipzig: Brockhaus, 1865. – S. 3–192.

Стаття надійшла до редакційної колегії 17.03.2019 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором,
академіком НАНУ ***Рудницьким Л. І.***

SEMANTIC FEATURES OF TRANSLATION OF GERMAN FRAZEOLOGISMSIN HISTORICAL TRAGEDY OF RUDOLF VON GOTTSHALL “MAZEPA” IN Y. FEDKOVICH’S INTERPRETATION

Yu. O. Chura
Ivano-Frankivsk National Medical University;
76018, Ivano-Frankivsk, Bandera str., 77;
e-mail: juliachura83@gmail.com

The article deals with the most famous of German-speaking Mazepa-works of the nineteenth century – the historical tragedy of R. Gottschal’s "Mazepa" and its Ukrainian translation by Yu. Fedkovich. An overview of the critical reception of the German-speaking Mazepa-works proves that the work has received the greatest resonance in Ukrainian literary criticism. In addition, the historical tragedy is the only German-language work on Hetman translated into Ukrainian by Yurij Fedkovich. Among the most important factors of Y. Fedkovych's appeal to work on the historical tragedy is the Ukrainian theme from the past of our people.

The analysis of the Ukrainian language version is based on the following criteria for the adequacy of the translation: the translation of realities, in particular, military terminology and ranks of the Cossack army; idioms; reproduction of author syntax and style; observance of the equilibrium of the original work. The article is based on the identification of priorities in the use of expressive means.

As a result of comparison of realities, it was discovered that most of the time Y. Fedkovych made a contextual translation or found a situational collocation that was understandable to the people. Military ranks and attributes of the Cossack army were translated with the help of hyperonymic renaming, which testifies to the priority of the principle of historical authenticity in Y. Fedkovych's approach as a bearer of language.

It was made possible to describe the features of the creative manner and the individual author's style of Y. Fedkovych's translation, embodied in his interpretation of German tragedy.

The role of the historical tragedy of R. von Gottschal in promoting the German-speaking Mazepa-works is decisive. Y. Fedkovich's translation remains the only Ukrainian-language version among a number of numerous German-language works devoted to Ivan Mazepa.

Key words: *German-language Mazepa-works of the 19th century, R. Gottshall, Mazepa, the dramatic translations of Y. Fedkovych, culture-specific concept, idiom.*